

Çeviri / Translation

Türk Devlet Teşkilatı Olarak Erken Orta Çağda Bodun ile El Kavramı

Yazan: István ZIMONYI*

Çeviren: Mehmet Akif KORKMAZ**

Öz

Bodun ve *el* kelimelerinin birden fazla ve çok farklı yorumlanması problemi bir tarafa, bu ikisi Türklerin kültürel ve siyasî tarihinin temel kavramlarıdır. Bu yazıda ilk önce Orta Çağ Türk tarihçilerinin *bodun* kavramı hakkındaki önemli görüşleri ele alınacaktır. Bu kelimelerden *bodun* eski kaynaklarda "halk" olarak çevrilmiştir. Üzerinde durduğum ikinci kelime *el*'in Eski Türk Yazıtları'nda 'barış' anlamına gelip gelmediği sorunu, bu anlamı şüpheye yer bırakmayacak şekilde ancak XXI. yüzyılda belgelenebildiğinden tek bir örnekle çözülemez. *El* kavramı, bir araya gelmiş olan boy birlikleri arasında bir barış haline isim olarak verildiği için tam manasıyla barış anlamına gelmese bile diğer anlamlarının yanında 'barış' olarak da doğru kabul edilebilir. Buradaki genellemelerden bu kavram çifti *bodun* ile *el*'in tek boyutlu bir anlamla açıklanmaya imkan vermediğini çalışmamda gördük. Ben burada, ilgili temel anlamları çeşitli açılardan derleyip yorumlayarak yeniden biçimlendirmeyi deniyorum. Diğer yandan da yan anlamları tarihi bakışla bir hiyerarşi içinde düzenlemek ve *el* ile *bodun* arasındaki bağlantıyı belirlemek amacındayım. Makalede Orta Çağ Türk Devleti kanununun iki temel kavramı olan *bodun* ve *el* incelenecektir. *Bodun* kelimesi, etnik mensubiyet duygusuyla siyasî ve kültürel birlikleri pekişmiş kabilelerin oluşturduğu siyasî konfederasyonun çerçevesini oluşturan federe klanlar anlamına gelmekteydi. Halk veya ahali ise *bodun* kelimesinin yan anlamlarıydı. Bu anlamlara sıradan halk tabakası olan avam, savaşçı halk ve soylular sonradan eklenmişti. Göçer topluluklar, bağımsız iktidar organizasyonuna sahip klan birliğini (*el*) Orta Çağda diğerlerinden ayırırdı. *El* kavramı sadece politik organizasyon anlamında kullanılmakta imparatorluk, büyük ve hükümler devlet gücü anlamına gelmekteydi.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ Tarihi, Türk İmparatorluğu, kabile yasaları, klan federasyonu.

* Prof. Dr. Szeged Üniversitesi Orta Çağ Dünya Tarihi Kürsüsü, H-6722 Szeged, Egyetem u. 2, Macaristan, zimonyi@hist.u-szeged.hu. Almanca makalenin yayımlandığı yer: *Bodun Und El Im Frühmittelalter*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 2003, Volume (56/1), s. 57-79.

** Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Giresun, Türkiye.

Elmek: korkmazmakif@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5280-8250.

Geliş Tarihi / Received Date: 16.07.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date: 13.09.2021

DOI: 10.30767/diledeara.972429

Bodun and El Concept in the Early Middle Ages as a Turkish State Organization

Abstract

Aside from the problem of multiple and very different interpretation of the words bodun and hand, these two are the basic concepts of the cultural and political history of the Turks. In this article, first of all, the important views of medieval Turkish historians on the concept of bodun will be discussed. From these words bodun was translated as “folk” in old sources. The question of whether the second word hand that I am dwelling on means “peace” in the Old Turkish Inscriptions, this meaning is unmistakably XXI. century, it cannot be solved with a single example. The concept of hand can be regarded as “peace” among its other meanings, even if it does not mean peace in its full sense, since it is given as a name to a state of peace among the clan unions that have come together. From the generalizations here, we have seen in my study that this concept pair bodun and hand do not allow to be explained with a one-dimensional meaning. Here I am trying to reformat the key meanings by compiling and interpreting them from various angles. On the other hand, I aim to organize the connotations in a historical perspective in a hierarchy and to determine the connection between hand and bodun.

The article will examine the two basic concepts of the Medieval Turkish State law, the bodun and the hand. The word Bodun meant federated clans, which formed the framework of the political confederation of tribes whose political and cultural unity was consolidated with a sense of ethnic affiliation. People or people were the connotations of the word bodun. The common people, the common people, the warrior people and the nobility were added to these meanings later. Nomadic societies distinguished the clan union (al) with an independent power organization in the Middle Ages. The concept of hand was used only for political organization and meant empire, great and sovereign state power.

Keywords: Medieval History, Turkish Empire, tribal laws, clan federation.

VIII. yüzyıl Türk Runik yazıtlarında bulunan ¹*bodun* ile *el* kavramları, Türkologlarca siyasi ve sosyal grupların belirlenmesi için hem farklı anlamlarla hem değişik zamanlarda çelişkili biçimde anlamlandırılıp yorumlanmışlardır. Bunun nedeni bir taraftan araştırmaların sistemli yapılmaması, diğer taraftan devlet, halk, imparatorluk gibi kavramlara, Orta Çağda hiç bulunmayan ve hatta doğru olmayan anlamlar yüklenmesidir. Bu nedenlerden dolayı kavram metodolojisi ve tarihi anlam araştırma yöntemi uygulanmalıdır.

Bodun ve el kavramlarının anlamını tam olarak ortaya çıkarmak için Türkçenin uzun metinli yazıtlara gitmemiz gerekir. Bunlardan ilki Türk İmparatorluğu dönemine ait olan yazıtlardır ki bunlar:

Küli-Çor (720-725: Orkun 1936:133-141; Tekin 1968:257-258, 293-295; Clauson-Tryjarski 1970:7-33), *Ongin* (720/731:Orkun 1936:125-132; Tekin 1968:255-256, 291-292), *Kül-Tegin* (732, KT:Orkun 1936:22-73; Malov 1959:19-55; Tekin 1968:231-242, 261-273; Thomsen 1924:140-160), *Bilge Kagan* (735, BK: Orkun 1936:22-73; Tekin 1968:243-248, 274-281; Thomsen 1924:140-160) ve *Toñyukuk* (726, T:Orkun 1936:99-121; Malov 1959:56-73; Tekin 1968:249-253, 283-290; Aalto 1958:3-61; Rybatzki 1997).

İncelemeye aldığımız yazıtların ikinci grubu ise Uygur İmparatorluğu dönemindedir:

Tez (750: Kljaštornyj 1985:137-156), *Terkh* (752/3: Kljaštornyj 1983:335-366; Tekin 1983:43-68) ve *Şine-usu* (759: Ramstedt 1913:10-37)².

Bodun ve *ele* ait buradaki veriler sadece kavramlar üzerinden alınmış değil; ayrıca bu kavramları içeren metinlerdeki bağlam (kontex) da dikkate alınmıştır.

Bu iki kavramın anlamı Kül-Tegin ve Bilge Kagan Yazıtlarına dayanarak doğru biçimde tespit edilmiştir, çünkü iktidarın sahibi, hükümdar kağanın bu yazıtları

1 Makalenin aslndaki italik vurgulara, Eski Türkçe fonetiğine, Latinceye ait kelimelerin yazımına çeviren tarafından müdahale edilmemiştir. Gerekli olduğunda ayrıca dipnotlarla “(çev.)” ibaresiyle açıklama yapılmıştır. Yine müellifin kaynakça formatına müdahale yapılmadan makale bölümleri, anahtar kelimeler, metin içi referans gösterimi değiştirilmemiştir. Zira Almanca ve İngilizce eser ve makale adlarında büyük ve küçük harflerin yazımı cümlelerin anlamını değiştirebilmektedir.

2 Türk Kağanlığı ve Uygur Devletleri hakkında genel bir bilgi için şu eserlere bakınız: Sinor (1990: 285-316; 1996: 327-335); Mackerras (1990: 317-342); Golden (1992: 115-176); Scharlipp (1992); Kljaštornyj (1996: 335-344); Geng Shimin (2000: 102-124) Taşağıl (2002: 321-347) ve 680-734 tarihleri arasındaki Türk devletleri hakkında da Giraud’a (1960: 25-65) bakınız.

kaleme aldırmasının amacı şudur: *Türk bodun(uğ) terip el tutsiqiğin bunta urtum, yañilip ölsikingin yämä bunta urtum* (KT S10=BK N8). Alıntılanan metnin birden çok farklı çevirileri vardır: „Wie du, O Türkenvolk, (durch Gehorsamsein?) das Reich bewahrt hast, habe ich hier aufgezeichnet; wie du geteilt wurdest, als du treulos warst, habe ich hier dargestellt”³ (Thomsen 1924, 142); „oh Türkü people, I have set down here how you maintained a realm when you (stood together?), and I have set down here how you died when you went astray” (Clauson ED, S. 152); „How you should live and dominate (other) tribes, I have recorded here; and how you would (otherwise) perish by being unfaithful (to your kagan), this, too, I have recorded here” (Tekin 1968, S. 262-263).⁴

Sözcüklerin farklı yorumlanmasından öte, *bodun* ve *el* kavramları Türklerin kültürel ve siyasi tarihinin temel kavramlarıdır. Önce *bodun* kavramı hakkındaki önemli görüşler ele alınacaktır. Eski kaynaklarda *bodun* sözcüğü “halk” olarak çevrilmiştir.⁵

Doerfer’e göre *bodun* (bod+n) -n eki ile türetilmiş ve sözcüğün çoğul biçimidir. Türk dillerinde *bod* kelime kökü “kişi bedeni, birey, bir şeyin ana gövdesi”; ayrıca topluluk adı olarak “bireylerden oluşan topluluk, kabile” anlamına gelir. Doerfer, Moğolca *ulus* sözcüğüne kıyasla, *bodunun* “bir hükümdarın gözünden idare ettiği Tebaası”nı veya “kabile konfederasyonunun tebaası” anlamını içerdiğini varsayar ve buna göre adı *bodun* kelimesiyle beraber geçen büyük konfederasyonları belli hanlıklar olarak görür (Doerfer, TEMN II: 358-359, 189-190).

Clauson’ın tanımı ise şöyledir: „clans’ in practice a semi technical term for ‘an organized tribal community, a people’, in the sense of a community ruled by a particular ruler; hence, esp. in such a phr. as *qara bodun* ‘the common people’ in antithesis to the supreme ruler, and the subordinate tribal or clan rulers, the begs.”⁶ (Clauson ED, S. 306). *Bodun* kelimesi (1) hükümdarların kullandığı *bodunim* “halkım” ifadesinde⁷;

3 Bu üç farklı çevirideki farklar şöyledir: Thomsen: “Siz, ey Türkler, (itaat yoluyla) krallığı nasıl korudunuz, burada kaydetmiştim; sadakatsizken nasıl bölündüğünüzü burada gösterdim.”. Clauson: “Ah Türk halkı, buraya nasıl bir âlemi idame ettirdiğinize (birlikte durduğunuzda?) yoluna koyduğumu ve yoldan çıktığımızda nasıl öldüğünüzü buraya yazdım.”. Tekin: “(Diğer) kabileleri idare etmeyi ve onlara hükmetmeyi nasıl yapacağınızı, buraya kaydetmiştim; ve (aksi halde kağanınıza) sadakatsiz olduğunuzda nasıl yok olursunuz, bunu da burada kaydetmiştim.” (çev.).

4 Bu yüzden *bodun ter-* ve *el tut-* arasındaki bağ bir açıdan *yañil-* ve *öl-* ile aynı, diğer açıdan ise belirsizdir. Bu sorun tercümelerdeki farklılıktan kaynaklanmaktadır.

5 ‘Volk’ Radlof (1987:144) ve Thomsen (1924); ‘Volk, Leute, Mensch’ Gabain’ (1950:305).

6 “‘Klanlar’ -pratikte- belirli bir kural koyucu tarafından yönetilen bir toplum anlamında organize olmuş düzenli kabile birlikleri için yarı teknik bir terimdir; dolayısıyla özellikle *qara bodun* gibi bir ifadede klan, üst düzey kural koyucuların ya da kabile düzeyinde kural koyucu beylerin aksine sıradan halktır.”

7 Doerfer’deki ‘tebaa’ ile karşılaştırınız.

(2) Türk ve yabancı etnisite adlarıyla birlikte (3) Eski Türk yazıtlarında *kara bodun* “avam, sıradan halk” üç şekilde görülmektedir.

Pritsak *bodun* kelimesini, ‘göçer birliği’ olan *bod* sözcüğünün topluluk-çoğul biçimine dayandırarak ‘siyasî klan, klan kanunu, klan bölgesi’ şeklinde tanımlamıştır (Pritsak 1988:764).

Golden *bodunu* ‘kabile topluluğu’ diye çevirmiş ve Türk Runik Yazıtlarında geçen *bodun* ile beraber kullanılan etnisitelerle beraber yorumlamıştır (Golden 1982:50, 1992:142-146).

Eski Türkçe-Rusça Sözlük’te kelimenin dört anlamı vardır: 1) *naselenie*⁸, *poddanye i narod*; 2) *narodnye massy, prosto narod*; 3) *narod [kak etničeskaja obščnost’]*; 4) *ljudi* (DTS:108-109).

Vasary’ye göre *bodun* sözcüğü bir anlamıyla tüm Türk toplumunu anlatmaktadır. Her Türk, sosyolojik anlamda bu *Türk bodun*’una mensuptur. Bir kabile, kendi büyüklüğüne göre, ortak kökenden gelenlerle beraber aynı örfler etrafında belli bir bölgeye hakim bir kabile federasyonu kurmaktadır. Diğer anlamıyla Vasary’ye göre *bodun*, kabile ve soyların idarecileri beylerinin (*bäglär*) zıttı olan dar anlamında ‘avam, basit halk’ır. Son olarak da Türklere göre birlik sahibi olan ve kendi başına bir adı olan her topluluğa *bodun* diyorlardı (Vasary 1983:194-195).

Szücs, Kül Tegin, Bilge Kagan ve Toñyukuk Yazıtları’nı temel alarak anlam gruplaması yapıp *bodun* kelimesini dokuz değişik biçimde açıklamıştır:

- 1) Halkın topluluğu, insanlar.
- 2) İmparatorluk kurulmadan önceki Türklerin atası olan topluluk, *Türk bodunu*.
- 3) İktidar organizasyonu *el*’in sahibi Türk kabile federasyonu, *Türk bodunu*.
- 4) Halk denen genel bir adlandırma, dünyanın dört bucağında, uzakta yaşayan halklar.
- 5) Kendi iktidar organizasyonu *el*’e sahip yerleşik komşu halklar.
- 6) Gönüllü veya zorla Türk İmparatorluğu *el*’e katılmış olan her göçebe boy federasyonları.
- 7) *İzgil*, *Ediz bodun* gibi adlar taşıyan bir kabile.
- 8) *Büglär bodun şeklinde* sıkça görülen bu tamlamadaki *büglär* kelimesi seç-

⁸ Yaklaşık anlamları şöyledir: 1) yerleşim, vatandaşlık ve ulus; 2) kitleler, sıradan insanlar; 3) ulus [etnik bölge olarak]; 4 kişi... Rusça kelimelerin yazımı Almanca metne aittir (Çev.).

kinler, *bodun* ise ‘sıradan insanlar’ anlamını içerir. *Türk bodun* tamlamasında da üst ve alt tabakalar birbirinden ayrılmıştır ve **Türk bağlar bodun şeklinde** tautolojik bir tamlama kurularak bu ayrım vurgulanmıştır.

9) Bir kağanın tebaasının tümü (Szűcs 1992: 199-203).

Scharlipp *bodun* kelimesini ‘halk’ olarak çevirmiş ama bu kelimenin iki anlamı olduğunu da farketmiştir: (1) *Bodun* farklı etnonimlerle birlikte kullanıldığı yerlerde bir klan mensupları anlamındadır; (2) ya da bir hükümdarın tebaasının tamamını anlatır (Scharlip 1992:36).

Kürşat-Ahlers, *bodun*’u kabileler birliği ve *kara bodun*’u alt tabaka halk olarak açıklamıştır (Kürşat-Ahlers 1994: 317 veya 28).

Etnolog Ulla Johansen Hanım kelimeyi Yukarı Yenisey’deki kısa Runik Yazıtlar yardımıyla incelemeyi tercih etmiştir, çünkü hükümdarlar adına dikilmiş anıtlar kendilerinin değil yazıtları kaleme alanların düşünce ve algılarını yansıtmaktadır. Klanlar farazi bir kan akrabalığına dayanan bir sosyal birliktir ve çok genel bir değerlendirmeye göçebe Türklerin sosyal yapısını oluşturur. Göçebe federasyonu sıkı hiyerarşiye sahipti. Onun da en tepesin klanın köklerinden olan en büyük oğlun soyundan gelenler bulunur. Bu nesle Moğollar “beyaz kemikler” demektedir. Klana sonradan dahil olan nesiller ise “kara kemikler”dir. Böylece Ulla Johansen, ‘bir klandaki yöneticiler olan nesle’ *el*; onlara ‘bağlı olanlara, maiyet, teba’ anlamında olduğunu *bodun* dendiğini kabul etmektedir (Johansen 1994:77-78). Buna göre her iki kavram da kan akrabalığı prensibine göre belirlenmiştir; fakat bu iki kavram, yöneten ve yönetilen tabakalar arasındaki farkı dile getirmektedir.

Benzer bir şekilde, *el* kelimesi de çok çeşitli şekillerde yorumlanmıştır.⁹

Doerfer şunları yazar: “Görüldüğü gibi kelimenin eski biçimi *el*’dir, bu kelimenin iki temel anlamı vardır: (1) ‘Barış, barış hâli’, (2) ‘Boylar konfederasyonu’ (Bu kavram birincisinden doğup gelişmiştir: barış içinde bir arada yaşayan boylardemektir.), ... sonuncusundan doğup gelişen ‘ülke, bölge’ (konfederasyonun barış içinde yaşadığı yer) gibi başka ikincil anlamlar ortaya çıkmıştır. ... Ayrıca kelimenin ‘boylar federasyonu’ ve ‘barış hali’ şeklindeki çift anlamlılığı daha *Kül Tegin* yazıtında vardı, 1. anlamı (ETY: 22) *krş*; *ulamti* (alışılmış olarak okunduğu gibi *ol amti* değil) *aňg-yoq Türk xayan Ötükän yiš olursar eltä buñ-yoq* ‘Eğer (ben) kötülük olmayan kudretli

9 Eski kaynaklara bakınız: *ül* ‘milletin bir boyu, boy(lar) topluluğu’ (Radlof 1987-1:93); *el* ‘boyların birliği, devlet’ (Thomsen 1924:129, 172) ; *il, ül*, *el* ‘ülke, devlet, hükümdarlık’ (Gabain 1970:310); *el* ‘*plemennoj sojuz* (Birlikte yaşayan boylar, kabileler birliği), *gosudarstvo* (Devlet), *narod* (Halk)’ (Malov 1959).

han olarak Ötügen dağlık yaylalarına hükmetmeye devam edersem boylar konfederasyonunda hiçbir sıkıntı yoktur’, buna karşılık (ETY: 28): *Türk bodānān elin törüsün tuta bārmiş* ‘barış halini ve ülke sahibi halkın töresini korudular (Burada ‘boylar konfederasyonu’ çevirisi çok anlamsızdır; bağlam açık bir biçimde ‘barış hali’ anlamını vermektedir: çünkü bu kelime sözdizimsel olarak soyut *törü* kelimesine ‘yasal düzen’ eşdeğer olarak kullanılmaktadır ve aynı şekilde mantıksal olarak sadece soyut olabilir)” (Doerfer TMEN II:195).

Üzerinde durduğum el kelimesinin daha Eski Türk Yazıtlarında ‘barış’ anlamına gelip gelmediği sorunu, bu anlamı şüpheye yer bırakmayacak şekilde ancak XXI. yüzyılda belgelenebildiğinden tek bir örnekle çözülemez. *el* kavramı, bir araya gelmiş olan boy birlikleri arasında bir barış hali olduğu için, *el* kelimesi “barış” anlamına gelmese de diğerleri yanında ‘barış’ olarak da yorumlanabilir.¹⁰

Clauson’a göre el’in en eski anlamı şöyledir: “Krallık, bağımsız bir kural koyucu tarafından yönetilen veya organize edilen siyasî birimdir” (Clauson ED:121). Clauson, kelimenin temel anlamından XXI. yüzyıldan itibaren, ama daha önce değil, ‘barış’ anlamının geliştiğini not eder. Türkler, devletlerarası politikanın içine çekildiği için *el* sözcüğü, devletler arası anlam kazanmaya başlamış ve ‘devletler arası organize ilişkiler’ anlamını gelmiş, bundan bir başka anlam ‘barış’ doğmuştur. Buna uygun olarak Clauson yukarıdaki *Türk bodunuş elin törüsün tuta bārmiş eti bārmiş* cümlesini: “Krallık” şeklinde çevirmiştir. Türk halkının ülkesini töresini kontrolü altına almış düzenlemiş” (Clauson ED:354) . Ama Clauson’a göre “barış” kavramı değil, “imparatorluk” söz konusudur.

Erdal’a göre Eski Türkçede iki sesteş sözcük bulunmaktadır. Eğer bu eski Türkçe *el* sözcüğü doğru biçimde anlaşılırsa, onun Çuvaşça *yal* ‘köy’ ve Volga Bulgarca *iäl* ile aynı olan “boy, boy yaşam alanı” anlamına gelen sözcük olduğu görülür¹¹. Diğer sözcük yani bir sıfat olan *el* ‘uyumlu, ittifak içinde barışçıl’ anlamı ile Karahanlı Türkçesi dil malzemelerinde belgelenmiştir. Bu iki sözcük Türkçede birbirinden ayırt edilemez hâle gelmiştir. Erdal, Doerfer’in yukarıda zikrettiğim (*el* ‘barış ortamı’) çevirisini şüpheyle karşılamıştır. İlk Türk kağanı Bumin ve İstemi Kağan’ın

10 Bu kavramı Kaufmann, E., Friede: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte (Hrg. v. Erler, A-Kaufmann, E., Berlin 1971 B1:1275-1292) künyeli eserin ilgili bölümüyle karşılaştırmız. Türk Yazıtları’nda aslında barış hâlini yaratmak ve onu korumak anlamında iki söz var: baz qıl- ‘barıştırmak, (bir yeri/halkı) kontrolü altına almak, boyun eğdirmek’(Clauson ED:388) ve yağısız qıl- ‘savaştan uzak tutmak’ (Clauson ED:908).

11 Erdal (1993: 81-99): Eski Türkçe’de el’in çoktan beri “bölge, ülke” olduğunun kabulü şüphe götürür; çünkü bu anlam Volga Bulgarca’sı ve diğer Türk dillerinde aynı zamanda geliştirilmiş olmalıdır. Volga Bulgarları ve Osmanlılar gibi yerleşik Türk halklarında devlet yapısında eyalet sistemi önemlidir.

tahta çıkışından bahseden kontekste hiçbir şekilde muhafaza edilen bir barış hâli anlamı olmadığı için, hem tarihî arka plan açısından, hem de mantık açısından uygun değildir. Aksine orada organize edilmeye ve sağlamaştırılmaya muhtaç bir kabileler konfederasyonu söz konusu edilmektedir. Erdal, “kabileler konfederasyonu” anlamının, “hukuksal düzen” olan *törüye* göre daha soyut bir kavram olup olamayacağı problemini ortaya atmıştır (Erdal 1993: 84-86).

Pritsak, Doerfer’in TMEN’deki çalışmalarına dayanarak *el*’i ‘nomadic Pax’ (göçer barışı) şeklinde yorumlamıştır. Pritsak’ta *pax*; (yerleşiklerdeki “imparatorluğun” tersine) ‘barış, göçebe geniş aile konfederasyonu ve bozkır imparatorluğu’ anlamına geliyordu. *El*, Orta Çağda, Batıdaki ‘kralın barışı’ anlamına gelen *pax regis* ile karşılaştırılabilir. Hükümler kağanın görevi, politik düzenlemeyle kabilelerin organize edilmesi ve *el* “pax” diye adlandırılan barışı muhafaza etmektir (*elig tut-*). Pritsak’a göre göçerlerin barışının ortaya çıkışı, hükümdar ailesinin yönetimi altındaki göçer beylerin ittifakı ile yabancı tüccarlar arasındaki ortak çalışmanın sonucuna bağlıdır. Tüccarlar önce göçer hükümdarın kapital ihtiyacını garantilediler. Yabancı tüccarlar, bu imparatorlukların barışıyla (*el*) eskiden beri sadece uzak ticaret yollarına sahip oldukları için ilgilendiler (Pritsak 1981:13-17, 1988:749-751). Pritsak kendi teorisinin temeli olan *el* sözcüğünün anlamını ‘barış’ şeklinde oluşturmuş; fakat bu yöntem etimolojik açıdan şüphe taşıdığı için çok tartışılmıştır.

Golden’e göre *el*, *bodun* sayesinde elde edilen politik bir güç anlamındadır. Bu sözcük ‘hükümlerlik, boy birliği, boy organizasyonu, millet, devlet, devlet teşkilatı’ ve sözün kıyası ‘siyasal düzen, anayasa’ gibi anlamlara gelişmiştir (Golden 1982: 50).

Eski Türkçe-Rusça Sözlük’te *el*: 1) ‘plemennoy soyuz (boylar birliği; birlikte yaşayan kabile, uruk veya boylar), plemennaya organizatsiya (kabile, uruk veya boylar organizasyonu, düzeni); 2) narod (halk); 3) gosudarstvo (devlet), administrativnaya edinitsa (il birliği kurmak)’ anlamına gelir ve *el tut-*: 1) ‘imet (halk)’ plemennuyu organizatsiyu (boyları birliği kurmak), 2) upravljat’ plemennım soyuzom (boy birliğini yönetmek), byt’ vo glave plemennoy organizatsii (boy birliğinin başında olmak)’ şeklinde açıklanmıştır (DTS:168-169).

Vasary’nin problemi *el* sözcüğünün devlete ilgili bir kavram olup olamayacağıdır. O, *el* ile Kagan’ı birbiriyle tamamlamaya yoğunlaşmıştır. *El* ‘güç, gücün organizasyonu’ (Türk) halk(ın)a (*Türk boduniñ eli*) ve Türk halkını temsil eden idareciler (*qağan eli törüsü*) aittir. *El*, fethin bir sonucudur ve akın(cı)lar devam ettikçe var olacaktır. Modern bir devlet kavramı, modern devlette barışın normal ve yasal, sava-

şinsa yasalara aykırı olmasıyla *el* ‘göçer devlet’ anlayışından ayırt edilir¹². Fakat savaş olmadan da *el* parçalanabilir. *El*, boy konfederasyonlarınca oluşturulan bir çerçevedir ve Vászary’ye göre, yalnızca devleti kuran halk ve onların temsilcileri (*ellig qağanlığ bodun*) olan kağanın elindeki devletsel güce aittir. (Vászary 1983: 199-202). Türklere devlete ait bölgesellik ikeleri yoktur. Kağan halklarını (*bodun*) daima organize eder; *el* tüm boy konfederasyonuna ait özel bir toprak olmasına rağmen hiçbir çağda bir bölgesel oluşum anlamını taşımamıştır (Vászary 1983: 211).

Orta Çağ uzmanı Szücs *el* kavramını birincil olarak boy birliği, ikincil olarak asli birimin aile olduğu grup olarak tanımlamıştır. Bu kavram sonra boy konfederasyonu anlamına değişti ve o bunu organize olan birleşik yapının bir hükümler tarafından yönetilmesi şeklinde anlamıştır. Buna göre *el*, sadece boy konfederasyonu şeklinde somut birlikler değil, aksine bir hükümlerlik yapısı yarı somut bir organizasyon kavramı anlamındadır. Kavramın anlam alanı, imparatorluğun kuruluş sürecinden önce daha da genişlemiştir, çünkü devlet birbirinden farklı kavim birlikleri tarafından düzenlenmişti. Türklere göre *el*, kağanın güç alanıdır ve Eski Türk Yazıtları’nda *el* ile *qağan* birbirine açık şekilde bağlıdır. Szücs’e göre *el* ‘devlet’ şekliyle tercüme edilemez, zaten böyle bir soyutlama göçer Türklere yabancıdır. Göçerlerin böyle açık ve değişken yapısı Orta Çağdaki sınıflama kavramı *regnum* (krallık) ile kıyaslanamaz. *El*, Yazıtlara göre somut bir güç organizasyonu, boy konfederasyonlarının oluşturduğu bir kitle ve onun coğrafik, siyasal çerçevesi, aynı zamanda da güç ve hükümlerlik anlamındadır (Szücs 1992: 197-198).

Scharlipp *el*’i ‘devlet’, yani bütün insanların ve en yüksek yöneticinin, yani kağanın egemenliğindeki taşınabilir mülkiyet; politik açıdan bağımsız bir devlet organizasyonu olarak tanımlamıştır (Scharlipp 1992: 36).

Kürşat-Ahlers, kitaplarında “step halklarının eski bir devlet yapısı” anlamında küçük bir bölümünü *el* kavramına ayırdı. Bu bölümün başlığı “Bölgesel Terimlerin Temel Yapısı”dır. Onlara göre *el*, ‘devletin bir bölgesinin adıdır ve o bölge sosyal bir organizasyon ile, yasalar (*törü*) tarafından kurulur’. Fakat onlar bundan başka *el*’in aynı zamanda coğrafik hem de sosyal ve dinî bir kavram olduğuna dikkat çektiler. *El* ve Ötüken Platosu -ki orada Türkler atalar kültüne sahipti ve bu sayede elde edilmiş kutsal ve geleneksel hükümlerlik, bu durumdan kaynaklamamış ruhsatname ile garantilenmişti- arasında çok sıkı bir ilişki vardı. Kürşat ile Ahlers atalar kültürünü eski

12 Vászary’nin devlet kavramı anlayışı Avrupaı geç Orta Çağ’a aittir. Eskiden savaşlar, Büyük Karl’ın orduları örneğinde olduğu gibi devlet kuruluşunun normal bir araziydi. Devlet sınırlarında bir barış hâlinin var olduğu bir yalan değildir.

yer kültüründen arta kalan meşhur atalar mağarası olarak yorumladı ve sonuç olarak şöyle yazdılar: *Yüzyıllar geçtikçe yer kültürü, Ötüken aracılığı ile siyasi el kavramına dönüştü. Bu kavram, sadece yükselen Göktürk İmparatorluğunun devlet kurma sürecinin yüksek bir aşamasındaki ‘devlet alanı’ nı ifade eden bir terim değil, aynı zamanda ‘merkezî alanın’ cazibe bağlantısını da ifade ediyordu.*¹³

Ula Johansen’e göre *el*, oranın hükümler klanının hanedanını¹⁴ yani hükümdar ailesini anlatacak şekilde çevrilmeliydi. Bu yönetici aile, gök tarafından kutsal bir hükümlerlik ruhsatnamesiyle donatılmıştı. *Törü* sözcüğü, *el* ile çok sıkı bir şekilde bağlantılıdır, âdet hukukunu temsil eder; fakat aynı zamanda hanedanın imtiyazı ve bu temel üzerine kurulan ‘düzen’i temsil eder (Johansen 1994:77-79, Röhrborn 1999/2000:215).

Rybatzki, buna karşılık, *el* sözcüğü yanında coğrafik açıdan ‘ülkeyi’ de içerecek şekilde olan ‘devlet, hükümlerlik’ anlamını da vurgulamış (Birbiriyle zıt bir çift olan *bodun*, etnik bakış açısını; *el*, coğrafik bakış açısını içerir.) (Rybatzki 1997:77).

Buradaki genellemelerden bu kavram çifti *bodun* ile *el*’in tek boyutlu açıklanmaya imkan vermediğini çok açıkça gördük. Ben burada, ilgili temel anlamları çeşitli açılardan yeniden biçimlendirmeyi deniyorum. Diğer yandan da yan anlamları tarihî bakışla bir hiyerarşi içinde düzenlemek ve *el* ile *bodun* arasındaki bağlantıyı belirlemek amacındayım. Önce *bodun* sözcüğünün yazılı kaynaklarda kullanım sıklığı hakkında bir tablo ile gösterelim.

Büyük Yazıtlardaki <i>Bodun</i>	Türk Adıyla Birlikte	Etnik Adlarla	Toplam
Kül-Tegin			
Bilge Kağan	33	46	124
Tonyukuk	12	6	30
Ongin	3	0	5
Küli-Çor	2	1	4
Şine-usu	3	4	20
Terhk	2	3	24
Tez	0	0	3
Toplam	55	60	210

13 Kürşat-Ahlers (1994: 325-326). ‘Vatan, iyi ülke’ kavramlarının izleri bozkır halklarında bulunabilir (Szücs 1992: 243-245). Vasary’ye göre yer-sub ‘yer-su’ bir boyun ülkesinin ilişkisiyle anlamlandırılabilir (Vasary 1983: 208-209).

14 Pritsak Eski Türkçe uğuş sözcüğünü hanedan diye yorumladı (1988: 756-757).

Bodun sözcüğü daha çok etnonim ilgisiyle mevcuttur. Türk Devletleri Yazıtlarında 163 defa zikrediliyor: 103 defa etnonim anlamıyla, bunun 50'si *Türk bodun*¹⁵ biçiminde, 53'ü de diğer halkların adlarıyla kullanılmıştır¹⁶. Göçer halklar bir boylar birliği şeklindeydi. Szücs, Wenskus'un (1961), Kavimler Göçü Çağında Germenler'in Sosyal Düzeni'ni inceledi ve Türk Devleti halkları ile göçer Macarların (Hunlar) erken tarihini ihtiyatla toparladı¹⁷. Bu teori yakın bir geçmişte Göçkenjan tarafından Çoban Halklar için genelleştirildi (1989:24-36), Ludwig tarafından Hazarlara (1982) ve Pohl tarafından da Avarlara (1988) uygulandı. *Gens* (ahali) kavramı kesin bir mutlaklıkla göçer kabile birlikleri için kullanılmıştır. Bu dünyasal yapı, dil ve kültür birliğine sahip olduğuna inanılan insanlardan oluşmuş büyük bir grubu tasvir ediyor. Bu alt grubun bağluları, menşe/soy topluluğu şeklinde düşünülmüyordu. Bu muhayyel, birçok türeyiş efsanesinde geri yansıtılır. Soyun ortaya çıkması inancının nakli, bu alt grup üzerinde ve kabile birliğinde nispeten oluşan dil ve kültür birliğinin oluşumu yalnız süreli siyasî yapılarda gerçekleştirilebildi. *Gens* kavramı, hanedanlık veya kağanlık kurumu anlamlarından ortaya çıkarak menşe birliği toplumu ve siyasî birlik fikrinde birleşti (Schulze 1990:26). Bu yapısal birliklerin tabakalara ayrılması sosyolojiktir. Fakat çoğunluğu teşkil eden birlik dışındakiler, hukukî yapı birliğine tabiiydiler. Hanedanlık fikrini taşıyan genler; bütün soyun, geleneğin ve kültürün muhayyel birliğinde ve o dünyanın ortak dili sayesinde

15 Türk sözcüğünün etnik bağintıyla birlikte yorumu tartışmalıdır (Scharlipp 1992: 15-17). Tezcan'a göre Türk bodun 'hanedan (ve) halk'tan oluşmuş bir birleşik sözcüktür. Bu hiç savunulamaz bir düşüncedir; çünkü bodun sözcüğü genellikle diğer etnik adlarla kişi zamirleri olmaksızın kullanılıyor ve beyler bodun ifadesi de hanedan ile halk farkını anlatmaktadır (Tezcan 1991: 357-375).

16 Etnik adlar ile geçen *bodun* örnekleri:

az bodun KT 019 = BQ 016; KT 020 = BQ 017; BQ 026; KT N2; KT N3

basmil bodun BQ 025

çik bodun BQ 026; SU S2; id.

ediz bodun KT N6

izgil bodun KT N3, N4

oğuz bodun KT 020=BQ 023; BQ 033; BQ 034; T 62; Te N1

on oq bodun KT 019=BQ 016; T 30; T 42

qarluq bodun KT N1=BQ 029; BQ 029; id. BQ 040

qırqız bodun KT 020=BQ 017; KT 035=BQ 027; T28

qıtan bodun KT 028=BQ 023; KT N11

soğdaq bodun BQ 025; KT 039; KT N12; T46

tabgaç bodun KT S4=BQ N3; KT 04=BQ 05; KT 06=BQ 06; KT 07=BQ 07; KT 014=BQ 012

tañut bodun BQ 024

tarduş bodun KT 017=BQ 015; Küli-Çor E2

tatabı bodun KT 028=BQ 023; BQ 039; KT N11

toquz oğuz bodun KT 014=BQ 012; BQ 035; T9; SU N5

toquz oğuz begleri bodun KT S2; KT N4

tölis tarduş bodun KT 013=BQ 012; SU 07

türgiş bodun KT 018=BQ 016; KT 037=BQ 027; KT 038; KT 039; KT 040

uygur bodun Te N2

17 Szücs, Macarlar monografisini 1970 yılında yazdı; fakat o, yazarının ölümünden (1988) sonra 1992'de yayımlandı.

aktarılarak gerçekleşti, idare ediciye siyasi bir tabiiyet (Loyalität) ve grup dışına ait olanların bilinçliliği, hukuk birliği anlayışıyla birleşti (Wenkus 1961, Szücs 1990: 11-37, Pohl 1994:9-26). *Bodun*'un bir kağanlık kurumu olup olmadığına ait problem, eğer *bodun* sözcüğü hanedan olmanın en önemli karakteristikleri uyabilirse, ancak o zaman cevaplanacaktır.

Yukarıda bahsedilen her bir göçer halk, kendi türeyiş efsanesine sahiptir. Çin kaynaklarında, Türklerin türeyiş efsaneleri –Kırgızların, Uygurların da– aktarılmıştır. Türklerin Orta Çağ'daki birliklerinin köken efsaneleri İslâmî ve Batılı kaynaklarda da zikredilir¹⁸. Kendi alt grubunun boy birliği üyeleri yani *bodunu*, aynı soyun topluluğu şeklinde ele alınıp kabul edilebilir.

Bodun sözcüğünün etnolojisi sanırım soyluların düşünme biçimiyle bağlantılı şekilde ortaya çıktı: *Bod* 'beden, vücut' alt anlamı; 'hanedan ailesi, boy' olarak düzenli gelişme modelinin ilkelerine uyumlu bir tarzda, kan akrabalığıyla birlikte düşünülebilir şekilde gelişti. Ortaklaşma veya çoğul anlam olarak *bodun* (Erdal 1991:92), bizi tahminen bu şemadaki gibi büyük bir oluşuma yani boy birliğine aktarmıştır.

Aynı düşünce biçimini yazıtlar bize gösteriyor: *ulayu iniyegünüm oğlanım biriki uğuşum bodunum* (KT S1=BK N1) "Benden sonra gelen küçük kardeşlerimin, oğullarımın, ailemin (soyum) ve milletimin hepsi" (Thomsen 1924: 140, Tekin 1968:261). *bir kişi yanılısar uğuşı bodunu bişükünge tegi qıtımaz ermiş* (KT S6=BK N4) "(İçimizden) bir kişi yanılısa, soyunu ya da halkını –ihtiyatlı konuşalım– gaflete düşmekten koruyamaz"¹⁹. Soy-aile (uğuş), soyların ortaya çıkmasıyla birlikte en eski grup olarak tanımlanmalıdır. Kan bağı prensibi böylelikle alt grup *boduna* aktarıldı. Bu süreç, çok sıkı bir bağlantı içinde *uğuş bodun* sözü tarafından tekrar aydınlatılıyor.

Ortak bir kökene olan inancın bir izi aşağıdaki cümlede de vardır: *Türk bodunuğ ölüreyin uruğsıratayın*²⁰ (KT 010 = BK 09) " (En iyisi) Türk milletini öldüreyim ve "soyunu ortadan kaldırayım" (Thomsen 1924:146, Tekin 1968:265). *Uriğsırat-* fiili, 'çekerdek, menşel/ nesil' (Doerfer TMEN II:46-52) *urug* kökü ile

18 Türklerin Türeyiş Efsaneleri hakkında, Sinor (1982: 223-257); Uygurlar ve Kırgızlar için, Golden (1992: 117-120, 155, 177); İslami kaynaklar için, Martinez (1982: 109-217); Göckenjan-Zimonyi (2001: 95-100, 117-121, 140-142); Avarlar için, Pohl (1988: 31-37); Tuna Bulgarları için, Beşevliev (1981: 299-313); Macarlar için, Szücs'ün (1992: 116-130) eserlerine bakınız.

19 Thomsen (1924: 142). Bu cümlenin yorumu çok farklı şekillerdedir: Clauson ED (: 595); Tekin (1968: 262); fakat sözkonusu sıkı irtibatın anlamı açıktır.

20 Clauson ED (: 220): "Türk milletini öldüreyim ve onların neslini kurutayım"; Gabain (1950: 347) *uruğsırat-* 'nesilsiz kılmak'; Tekin (1968: 391): 'gelecek nesillerini yok etmek için onları öldüreceğim'.

olumsuzluk eylem son eki *-sıra* ve oldurganlık *-t-* ek parçalarıyla aydınlatılmış oldu (Erdal 1991: 508). Bir halkı (*bodun*) öldürmek, soyunu yok etmek; yani soyundan gelen aileyi yerle bir etmek anlamındadır.

Millet adı, hanedanlık fikir şemasının çok önemli bir yapı taşıdır (Wenkus 1961:59-60, 141). *Türk bodun atı küsü* (KT 025-26 = BK 020-22). “Türk milletinin adı ve şanı” sözüyle sıkı bir bağlantının, bu bakış açısının göçer halklarda hâlâ yaşamaya devam ettiğine dair bir ispattır²¹.

Kağanlık kurumunun oluşumunda menşe/soy ailesi, büyük bir birliğe aktarıldı. Bahsettiğim siyasi uyum, çok sıkı bir irtibat halinde *üç qarluq* ‘üç Karluk’ oldu. Bunun anlamı, Karluk boyunun yönetimi altındaki üç kabileden kurulmuş bir birliktir. Politik çerçevede sürekli değişim yoluyla gerçekleşen bazı değişimler görüldüğünde etnik birliğin siyasi etkiye sahip çekirdek geleneği amaçlanır (Szücs 1992:198-190, 230-231). Göçer kağanlık kurumunun siyasi sağlamlığını yerleşik gruplarınkinin sağlamlığı ile karşılaştırabiliriz. En az 200-300 yıllık aynı adı taşıyan birden çok birliğe kaynaklarda rastlayabiliriz. Uygurlar, VIII. asır ortalarında siyasi yürütmeyi *toquz oğuz* ‘Dokuz Oğuz’ birliğinden teslim aldı. Bundan sonra bu birlik Çin kaynaklarında genelde “Uygur”, Müslüman kaynaklarında da *toquz oğuz* diye adlandırıldı. Şine–usu Yazıtları’nda çift adıyla *toguz oğuz on uygur*’u (N3) değişimi yansıttığı şekliyle görürüz. Dokuz Oğuz’un dokuz kabilesi Uygur kabilesince kuşatıldı ve yeniden düzenlenerek Uygur İktidarı altında on kabilenin yeni birliği olarak ortaya çıktı (Czegledy 1972:272-281, Göckenjan 1980:64).

Literatürde zikredildiği gibi *bodun* sosyal açıdan iki tabakayı kapsar: *begler* ‘seçkinler’ ve *bodun* ‘avam, sıradan halk’ Bunu *begler bodun* ifadesinden anlayabiliyoruz. Bunun yanında *bodun* sözcüğü *gara bodun* ‘kara halk’ diye alt tabakayı ifade eder şekilde kullanıldı. Bu yan anlam bize kağanlık kurumunun çok sıkı düzenlendiğini, aynı zamanda da soy ailesinin en altında olduğunu ve bu yüzden de geleneğe ve hukuk birliğine dayandığını gösteriyor.

Bodun aslında birçok kabileyi aynı birlik içinde düzenleyen ve o yapının üyelerini soy ailesi, kültür topluluğu ve dil topluluğu şeklinde etnik birlik şeklinde düşünebileceğimiz bir ‘kağanlık kurumu’dur.

Türkler hem göçer hem yerleşik halklarla komşuydu. Fakat onların yapıları, *bodun* şeklinde anlaşılan soy düşünce şemasına hiç uymuyordu. *Tabgaç, Bökli,*

21 Halkın adı ve şanı, birliğin siyasi durumuyla bağlantılıdır. Zimonyi (1997: 465-467) ile karşılaştırınız.

Soğdaq, Töpüt, Purum, Berçiker ‘Çinliler, Koreliler, Sogutlular, Tibetliler, Bizanslılar (KTO4=BK) ve Persler (KTN 12). *Bodun* genel anlamli sözcüklerle birlikte de kullanılır: *iraq bodun* (KT S5=BK N4) ‘uzakta yaşayan millet’; *tört bulunğaqı bodun* (BK N9, BK N10, KT 02 = BK 03, KT 030 = BK 024, Terkh W4) ‘Dünya’nın çevresindeki milletler’; *ay tuğsiğdaqı* (Terkh W3) *kün tuğsiğdaqı bodun* (Terkh W3, Tez 16) ‘Doğu ve Batı milletleri’; *bäryäki bodun quryaqı bodun quryaqı yiryagı öñräki bodun* (T 17) ‘Güneyde yaşayan milletler; batıda, kuzeyde ve doğuda yaşayan milletler’. Türklerin bakış açısıyla kağanlık kurumları bütün dünyaya yerleşti, başka bir deyişle, insanlığın yapısı yalnızca kağanlık kurumlarından oluştu.

Bodun, bir açıdan siyasi düzenlenmiş bir yapıydı, fakat onun siyasi durumu, eski göçerleri anlaşılması kolay iki çeşit kağanlık kurumu şeklinde ayırdı: *elliq qağanlıq bodun* (KT 09=BK 08-9) ‘Kağanlı ve el’li kağanlık kurumu’ ve *elsirätmiş qağan-sırätmiş bodun* (KT 015=BK 013, KT 018=BK 015) ‘Kağansız ve el’siz kağanlık kurumu soyu’ (Erdal 1991: 507). Yukarıdakilerin ilki; bağımsız iktidar düzeni (*el*) ile onu yöneteni (*qağan*) içeren bir boylar konfederasyonudur²². İkincisinin durumu Yazıtlara göre Çinli yönetimin altındaki Türkleri tarif ediyor: *elsiremiş qağansıramış bodun, küngedmiş quladmış bodun, Türk törüsün içgınımış bodun* (KT 013 = BK 012) ‘Kağansız ve el’siz toplum, esir ve esirelerin topluluğudur; ki o topluluk Türk yasalarını unutmuştur’.

Önceden bağımsız iktidara sahip ya da diğer bir yönetimin altında yaşamış olan ama şimdi başkasına tâbi toplum hakkında, kendi soyunun devlet temsilcisi veya emanetçisi olan kağanın bildirisini okuyalım: *töliš tarduş bodunug anta etmiş yabgug şadıg anta bermiş* (KT 013 = BK 012) “O Töliš ve Tarduş milletlerini düzenledi, onlara bir Yabğu ile bir Şad verdi” (Thomsen 1924: 147; Tekin 1968: 265); *çik bodunqa tutuq bertim* (Sine-usu S2) “Çik milletine bir Tutuq verdim” (Ramstedt 1913: 26). Bu alt yapılar da devlet temsilcisine göre tanıtılıyor: *eki eltäbärlig bodun* (BK 038) “İki elteberli millet”.

El’siz ve kağansız toplumlar “az” (*az*), “yoksul” (*çigan*), aç (*aşsız*) ve çıplaktır (*tonsuz, yalan*). Yöneticinin vazifesi kendi birliğinin siyasi bağımsızlığını güvenli kılmak ve ondan sonra da kendi iktidarı altındaki diğer toplulukları düzenlemektir. Başarılı kağan kendi halkını refaha kavuşturur: *ölteçi bodunug tırgürü igittimyalan bodunug bay qıltım az bodunug üküş qıltım* (KT 029 = BK 023) “ölen halkı hayata

²² Bu birlik esasında, sadece çok eski bir ad ve sanı (at, kü) muhafaza ettiriyordu. Türkler, el ve kağan ile aynı zamanda *Ötüken yış bodun* ‘Ötüken Platosu’nun birliği’ni anlatıyorlardı.

geri döndürdüm, çıplak halka giysiler temin ettim, yoksul halkı zengin kıldım, sayıca az olan halkın nüfusunu çok arttırdım” (Thomsen 1924:150; Tekin 1968:268).

Toplum olma sürecini, *bodun* ile ilişkili eylemlerin üslubuyla açıklayalım²³.

1) *ter-*, *quvrat-* ‘toplamak’

Dağılımı birlik önce bir araya getirilmelidir: *ilgärü qurığaru sülöp termiş*

23 *Bodun* ile kullanılan eylemler:

<i>al-</i>	‘yakalamak’(Clauson ED: 124) KT 02 = BQ 03 ~baz qıl-; BQ 029 ~ölür-; Şine-usu W3; Terh N1
<i>bol-</i>	yoq bol- ‘tükenmek’(Clauson ED: 895) KT 011 = BQ 010; KT N3; BQ 033 ~öl-kün qıl bol- ‘erkek ve dişi köleler olmak’(Clauson ED: 726) KT 020 = BQ 017 yağı bol- ‘düşman olmak’(Clauson ED: 898) BQ 026; KT 039; KT N2
<i>buz-</i>	‘yok etmek, zarar vermek’(Clauson ED: 389) BQ 024; BQ 025; BQ 039
<i>et-</i>	‘insanları organize etmek’(Clauson ED: 36) Küli-Çor 02; KT S3 = BQ N2; KT 016 = BQ 014 ~igid-; KT 019 = BQ 016 ~yarat-; KT 20 = BQ 017; KT 021 = BQ 017 ~qontur-; KT 021 0 BQ 018 ~qontur-; KT 039; T 43 ~yig-
<i>içgär-</i>	‘zapdetmek’(Clauson ED: 25) BQ 026 ~al-; Terkh E8
<i>içik-</i>	‘boyunduruk altına girmek’(Clauson ED: 25) KT 38; T 28 ~yükün-; Şine-usu 06-7, S10
<i>igid-</i>	‘beslemek’(Clauson ED: 103) KT 016 = BQ 014 ~et-; KT 28 = BQ 023; KT 029 = BQ 023; T 43
<i>kör-</i>	‘kurallara uymak’(Clauson ED: 736) KT S2 = BQ N2; KT 030 = BQ 024 ~baz qıl-, yağısız qıl-; T 1
<i>öl-</i>	‘ölmek’(Clauson ED: 125) KT 028 = BQ 022 ~yit-; KT N4, N6; BQ 033 ~yoq bol-; T 3
<i>ölür-</i>	‘öldürmek’(Clauson ED: 151) KT 010 = BQ 09 ~uruğsirat-; KT 040 ~al-; BQ 029 ~al-
<i>qıl-</i>	baz <i>qıl-</i> ‘pasifize etmek, subjagate’(Clauson ED: 388) KT 02 = BQ 03 ~al-; KT 030 = BQ 024 ~yağısız qıl-,
<i>kör-</i>	bay <i>qıl-</i> ‘zengin kılmak’(Clauson ED: 384) KT 029 = BQ 023 <i>üküş qıl-</i> ‘çoğaltmak, arttırmak’(Clauson ED: 118) KT 029 = BQ 024 tonluğ <i>qıl-</i> ‘giydirmek’(Clauson ED: 512) KT 029 = BQ 023 yağısız <i>qıl-</i> ‘düşmandan kurtarmak’(Clauson ED: 908) KT 030 = BQ 024 ~baz qıl-, kör- yoq <i>qıl-</i> ‘yok etmek’(Clauson ED: 895) Şine-usu 02
<i>qontur-</i>	‘(insanları bir yere) oturtmak, kondurmak’(Clauson ED: 636) BQ N11; KT 021 = BQ 017 ~et-; KT 021 0 BQ
018 ~et-;	KT 038
<i>quvrat-</i>	‘toplamak’(Clauson ED: 586) KT S10 = BQ N7; Şine-usu N5 ~ter-
<i>ter-</i>	‘toplamak, birleştirmek’(Clauson ED: 529) KT S10 = BQ N8; BQ 029, 034; Şine-usu N5 ~quvrat- yarat- ‘uygun bir devlet gerçekleştirmek’(Clauson ED: 959) KT 019 = BQ 016; ~et-; KT 020 = BQ 017, ~et-
<i>yığ-</i>	‘toplamak, düzenlemek’(Clauson ED: 897) T 43 ~et-
<i>yit-</i>	‘ölmek, mahvolmak’(Clauson ED: 885) KT 028 = BQ 022 ~öl-; Ongin F3
<i>yükün-</i>	‘baş eğmek, denileni yapmak’(Clauson ED: 913) T 28 ~içik- uruğsirat- ‘bir soyu ortadan kaldırmak’(Clauson ED: 220) KT 010 = BQ 09 ~ölür-

quvratmiš (KT 012=BK 011) “Onun (Elteriš) fetih alayı burayı ve orayı aldıktan sonra kendi insanlarını bir araya (o) getirdi” (Scharlipp 1992: 31, Tekin 1968: 265). Bu demektir ki yönetici, birliğin başındaki yöneticileri de toplayabilir.

2) *et-*, *yarat-*, *yığ-* ‘düzenlemek’

~ *qontur-* ‘kondurmak, yerleştirmek’, ~ *igid-* ‘beslemek’

Kendi birliğini veya yabancı bir birliği düzenleme metotları arasında farklılıklar vardı. Bir kumandan, eğer bağımsız bir birlik (*el’li ve kağanlı bodun*) kurmak isterse, önce halkı bir araya toplar (*ter-*, *quvrat-*), sonra o boy birliğinin göç alayını belirler. Çünkü göçerler her yıl yaylım alanlarını 4-6 kez değiştirirler (Uray-Köhalmi 1989: 48). *Qontur-* eylemi ‘göçürmek’ veya ‘yerleştirmek’ değil de aksine ‘göç yolunu tespit etmek’tir. Genelde yerleşik devletler, çoban halkları yerleştirmek ve bu sayede onları pasifleştirmek için uğraşırlar. Kağan birliğin refahını güvence altına almalı(*igid-*)dır. Bu durum önceden detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir (*tonluğ, bay, üküš, gıl-*).

Diğer birlikleri düzenlemek, yönetici tarafından tayin edilen devlet temsilcisi- ni aşağı toplum üzerine yerleştirmektir (*yabğu, šad, ettübär, tutug ber-*). Kağan, onun göç alayını (*qontur-*) tespit eder. Bu toplum, ayrıca savaş göreviyle yardımcı halk olmakta ve vergi mükellefi olarak gelir sağlamaktadır. *Ešig küçig ber-* ‘görevi ifa etmek’ ifadesi bu konuyu aydınlatır²⁴.

3) *içik-*, *yükün-*, *kör-* ‘boyun eğmek, korkmak’

içgär-, *al-*, *baz qıl-*, *yağısız qıl-* ‘boyun eğdirmek, tabii kılmak’

Siyasi bağımsızlığın çözülmesini iki ayrı bakış açısına göre bu eylemler tekrar açığa çıkardı.

4) *öl-*, *yoq bol-*, *yit-* ‘ölmek, yok olmak’

ölür-, *yok qıl-*, *buz-*, *uruğsirat-* ‘öldürmek, yok etmek’

Birliğin çözülmesi ve yok oluşu iki türlü açıklanabilir. *Türk bodunu* olarak kendi bağımsızlığını ve kağanını kaybederse, birlik Türk Yazıtları’na göre ortadan kalkmış olur. Fakat bu yapı bir kumandanın yönetiminde gerçekte yaşamına devam eder. Burada *yok etmek*, toplumu aşağılara atmak anlamındadır. Bunun bir delili *ölür-* ile *al-* ‘aşağıya at-’ eyleminin birlikte görünmesidir: *qara türğiš bodunuğ anta ölmüş almiš* (KT 040) “Orada aşağıya attı ve o, bütün Türğiš bodunu öldürdü” (Thomsen 1924:153, Tekin

²⁴ Doerfer bu sözü etrafı bir şekilde araştırdı ve eski yorumlardaki iş ‘iş’i, eş ‘görev’ şeklinde karşıt ilk element olarak açıkladı (Dorerfer 1993: 69-74, Zimonyi 1997: 462-464).

1968 :270); *qarluq boduniğ ölürtüm anta altım* (BK 029) “Karluk halkını yok ettim ve onları boyunduruk altına aldım” (Thomsen 1924:153, Tekin 1968:276). Yok etmenin öteki anlamı gerçekte birliğin siyasî yapısını dağıtmaktır. Böylece aşağıya itilenlerin iktidarı ambargo altına alınmış oldu. Şine-usu Yazıtı’ndan aktarılan parçadan yok etmenin sebebi çıkartılabilir: *qara igil bodun yoq qılmadım äbin barqin yilqisın yulimadım qiyin aydım turğuru qotim kântü bodunim tedim udu kâliñ tedim qodup bardim kâlmâdi yiçä ärtim burğuda yetdim törtnç ay toquz yarıqa süñüşdim sançdım yilqisın barimın qizın qudazın kälürtim* (O 2-3) “Fakat bütün avam halkı yok etmedim. Evini ve çiftliğini, at sürüsünü yağma etmedim. Cezalandırılmaları için emrettim. Onları, hayatta bırakarak terk ettim. Siz benim kendi halkımsınız, dedim. Onlardan ayrıldım ve uzaklaştım. Onları tekrar takip ettim ve Burgu’da onlara yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım ve kazandım. At sürüsünü, hayvanlarını, kız kardeşlerini ve kızlarını beraberimde getirdim” (Ramstedt 1913: 18-19). Boy konfederasyonunun çökertilmesine rağmen geleneğini ‘taşıyan çekirdek toplum’un adı daha sonra genellikle su yüzüne tekrar çıkar.

Bodun daha çok kağanlık kurumu ailesi anlamındadır, fakat aynı zamanda bir yan anlam da geliştirmiştir: halk, insanlar. Onun bu anlamı, burada dört açıdan ele alınacaktır.

1) Kağanlık düşünce şemasına karşılık başka bir halk kavramı daha vardı: Yönetenin tebaasını oluşturan halk. Buna göre yöneten tarafından alta itilen bütün insanlar, yönetenin bakış açısıyla siyasi anlamda bir *bodundur*. Bu anlama yazıtlarda rastlarız: *Türğış Kağan Türkümüz bodunumuz ärti* (KT 018 = BK 016) “Türğış Kağan benim Türklerime, benim halkıma aittir” (Thomsen 1924:148, Tekin 1968:266); *toquz oğuz kântü bodunum ärti* (KT N4 = BK 029) “Dokuz Oğuz benim kendi halkımdı” (Thomsen 1924:154, Tekin 1968:270); *bunça bodun yabğu bodunı* (Terhk N3) “bunlar yabgunun halkıdır”. Burada söz konusu edilen sonuç aynı zamanda Avrupa Orta Çağı’nda da geçerlidir²⁵.

2) Yüksek sınıfın (*begler*) karşıtı ‘sıradan halk’ olan *bodun* sözcüğü önceden farklı yerlerde ele alındı.

3) Uygur Yazıtları’nda başka iki anlam daha vardır. Birincisi Terkh Yazıtları’ndadır (N1) : *qan aruq oğuz bodun altı yüz sängüt bir tümän bodun qazğantı* “kağan yorgun Oğuz kabilelerini tutsak aldı ve orayı ele geçirdi. Onlardan yüz general ve on bin savaşçı erkek tutsak etti” (Tekin 1983:51). Oğuzların kağanlık kurumu ailesi, yönetenin emrine on bin savaşçı verebilir. Alt kabileler bu

25 1100’de *gens ungarorum* kavramı bir yanıyla ‘Hun milleti’; diğer yanıyla da *gens monarchiae* yani ‘Hun Hükümdarının tebaası’ anlamındadır. Bundan kasıt kendi milletidir; fakat kavram yalnız özgür olanları kapsamaktadır.

ödeve zorlandılar (Pritsak 1988:765-766). Burada *bodun* ‘savaşçı halk, askerî yardımcı kuvvetler’ anlamındadır.

4) Dördüncü anlamı yalnız bir defa ortaya çıkıyor: *tâyridâ bolmiş el etmiş bilgä qanım icräki bodun altmış* (Terkh W6) “Tanrısal kaynaklı Kağanın maiyetindeki insan sayısı altmıştır” (Tekin 1983:51). ‘Saray efradının’ ‘iç halk’ olarak yorumu, ki Tekin bunu tercih ediyor, yeterli görünüyor.²⁶

Bodun kelimesinin anlamları aşağıdaki gibidir.

‘Kağanlık ailesi’ bodunun temel anlamları	Bodun kavramının yan anlamları
1. Soy (Menşe-Türeyiş) Toplumu: a. Köken efsaneleri b. Organik Gelişim Modeli <i>-bod</i> → <i>bodun</i> <i>-oğuş</i> – <i>bodun</i> <i>-uruğsirat-</i> c. Millet adı <i>Türk bodun atı küsü</i> 2. Siyasî Toplum: <i>-toquz oğuz on uyğur</i> 3. Gelenek ve Hukuk Toplumu: <i>bodun = bağlär bodun</i>	1. Hükümdarın Tebaası 2. Sıradan halk (vatandaş) 3. Saray efradı 4. Savaşçı halk, yardımcı kuvvetler
İktidarlî kağanlık ailesi	İktidarsız kağanlık ailesi
<i>Ellig qağanlıg bodun</i> : ‘bağımsız halk’	<i>elsirätmiş qağansiratmış bodun</i> : ‘boyunduruk altındaki halk’ <i>eki eltäbärlig bodun</i> : ‘iki eltäbärlî halk’ <i>künädmiş quladmiş bodun</i> : ‘esir ve esire olmuş halk’
<i>Tonluğ</i> ‘giyimli’ <i>Bay</i> ‘varlıklı’ <i>Üküš</i> ‘çok nüfuslu’	<i>Tonsuz, yalağ</i> ‘çıplak’ <i>Çiğañ</i> ‘yoksul’ <i>Az</i> ‘az’
<i>İğär-, al-, baz qıl-</i> ‘boyun eğdirmek’ <i>Ölür-, yoq kıl-, buz-</i> ‘yok etmek’	<i>İçik-, yükün-, kör-</i> ‘boyunduruk altına girmek’ <i>Öl-, yoq bol-, yit-</i> ‘ölmek’

²⁶ Belki burada eski maiyet veya maiyet çevresinden bahsediliyor; fakat maiyet grubu hakkında Türklerde çok sınırlı izler bulunmaktadır.

El kelimesinin büyük yazıtlardaki kullanım sıklığı aşağıda verilmiştir.

Kül-Tegin, Bilgä-Qağan	34
Toñuquq	9
Ongin	5
Küli-Çor	3
Şine-usu	4
Terkh	12
Tez	6
TOPLAM	73

El sözcüğünün kağan ve *törü* ile çok sık kullanıldığı bu bilgilere göre artık kesindir.

Kağan, gök tarafından tayin edilmiş bağımsız yöneticidir. Bu sayede o kutsal-
lığa da (*qut*) sahip oluyor (Scharlipp 1992:64-66). *El* ve kağan arasındaki değışme
ilişkisi öyle sıklıdır ki yazıtlarda bir kağandan bahsederken *el* diye genelleştirilir. El ve
kağan; Türkleri, Kırgızları (KT 036 = BK 027), Dokuz-Oğuzları (KT N6), Türgişleri
(KT 38 = BK 028), Tabgaçları (KT 08 =N BK 08; T 1), Böklileri (KT 04 = BK 05;
KT 08 = BK 08) kapsamaktadır. Bu isimler ile o günkü Doğu Asya'nın büyük güçleri
aynıdır: Doğu Türklerinin Çin (*Tabgaç*), Tibet (*töpüt*) ve Kore (*böklı*) Devletleri²⁷;
Batı Türkleri (*on-oq-türkiş*) Kırgızlar ve Toquz-Oğuzların geçer devletleri.

Güçler arasındaki rekabet veya imparator statüsüne ulaşma gayreti, Tonyukuk
Yazıtları'ndaki alıntılardan anlaşılabilir. Burada konu 690-691 yılındaki Dokuz-Oğuz,
Qitañ ve Tabgaç'ın İlteriş Kağan'a karşı oluşturduğu koalisyonudur: "Dokuz-Oğuz bir-
liği üzerinde bir kağan hükmediyor. Bu, Çinliler tarafından gönderilmiş *Quni Senün*
ve *Qitän*'a ait *Toņra Simä* olmalıdır. Aşağıdaki bilgiyi o göndermiş olmalıdır: 'Çok az
sayıda Türk isyan etti. Onların kağanı cesaretli olmalı ve onun kumandanı akıllı ol-
malı. Şayet bunun gibi iki adam olsaydı, Çinlileri öldürebilirlerdi. Doğu'da *Qitañlıları*
-bizi- öldürür, (ve) Oğuz kesinlikle onları öldürdü', diyorum. Sizin Çinlileriniz gü-
neyden, sizin *Qitañ*larınız doğu yönünden saldırdılar; ben de kuzey cephesinden sal-
dırmayı düşünüyordum. Türk-Sir Klamı bir şekilde bölgesinden kumildasaydı (*Çugay*
Kuzı ve Kara Kum), eğer bu gerçekleşseydi, biz hepsini yok etmek istiyorduk, di-
yorum" (T 9-12; Rybatzki 1997:90-95, Aalto 1958:32-33, Tekin 1968:284). Dokuz-

²⁷ Belki Pers ve Bizans devleti el sözcüğü ile de tanıtılabilir.

oğuz boy konfederasyonunun, koalisyonun büyük güç birliği sayesinde Türklere karşı gerçekleştirdiği deneme o zamanlar başarılı olamadı, çünkü Tonyukuk'un hükümdarı kazandı²⁸. Daha sonra *Tabgaç*, *On-ok* (Batı Türkleri) ve Kırgızlar, Türklere karşı bir koalisyon yaptılar²⁹. Fakat Tonyukuk bu üç kağanın birliğini daha sonra etkisiz hale getirdi.

Diğer sözcük *törü* (geleneksel sözlü yasa) sık sık *el* ile ilişki içindedir (Giraud 1960:71, Scharlipp 1992:62). *Törü* herhalde o çağda devlet kuran kağanın daima güç alanıyla ilgili olduğu arkaik kabile hukukuydu. *El*, kağan ve *törü* sözcükleri göçer hukuk tarihinin gün ışığına çıkabilen filizidir.

El sözcüğü çok çeşitli eylemlerle ilişkilidir³⁰. Aşağıda anlaşılır bir grup anlamı verebilirim:

1. *tut-* 'yakalamak, elde etmek'

El tut- birliği en sık görülendir. Anlamı çok açıkça hükümlerlik etmektir.

2. *qazğan-* 'kazanmak, fazlalaşmak'

El qazğan- iki anlama sahiptir: 'İktidar elde etmek' ve 'gücünü artırmak'. İmparatorluk kurma kıdem ve kabiliyeti, Kül Tigin Yazıtları'nda Türk halkının halihazır yönetimi şeklinde tarif edilmiştir: *qırq artuqı yäti yoli sülämiş yäğirmi*

28 "Ben (Tonyukuk) Kök Öñ'ü geçerek [milleti] Ötüken'e sevk ettim. Öküz arabalarıyla Tuğla'da Oğuzlar geldi. [Onların ordusu] [3000 adamlık bir kuvvet] idi, biz 2000 [adam] idik. Savaştk. Tanrı lütfetti ve biz onları dağıttık. Onlar nehre düştü ve kaçış yolunda (tabi ki) öldüler. Sonra Oğuz, tamamıyla (tabi oldu) boyun eğdi." (T 15-16; Rybatzki 1997: 97-100; Aalto 1958: 34-35; Tekin 1968: 285).

29 "Çin kağanı düşmanımız idi, On-Ok kağanı düşmanımız idi. Bunlardan başka [Kırgız'ın] Küçlüğ Kağanı da düşmanımız oldu. Bu üç kağan müzakere edip [aşağıdaki] kararları almışlar: 'Altun-Yış'ta toplanalım.' Aşağıdaki gibi tavsiye etmişler: 'Doğuya, Türk-Kağanı'na karşı savaş başlatmalıyız. Eğer biz [şimdi ona karşı] her zamanki gibi savaş açmazsak; onların kağanı cesaretli ve danışmanı akıllı olduğu için, her zamanki gibi muhakkak onlar [bizi] öldürecekler. Biz üçümüz birleşelim ve birlikte savaş açalım; onları tamamen yok etmeliyiz.' dediler. Türgiş-Qağan'ı şöyle konuşmuş olmalıydı: 'Benim kabilem de orada olacaktır.'" (T 19-21; Rybatzki 1997: 102-104; Aalto 1958: 36-37; Tekin 1968: 285-286).

30 *El* ile kullanılan eylemler:

al- 'almak' (Clauson ED: 124) KT 08 = BQ 08, KT 036 = BQ 027, KT 038 = BQ 028, BQ 034, KT N6, Küli-Çor
E 10
artat- 'zarar vermek, bozmak' (Clauson ED: 208) KT 022 = BQ 19, Terkh E5 ~bulğa-
bulğa- 'kargaşa üretmek' (Clauson ED: 337) Terkh E5 ~artat-
ičğın- 'kaybolmasına müsaade etmek' (Clauson ED: 23) KT 06 = BQ 07, Ongin F1 ~yit-
qazğan- 'çabalamak, uğraşmak' (Clauson ED: 683) KT 09 = BQ 08, KT 015 = BQ 013, KT 031 = BQ 036
tut- 'almak' (Clauson ED: 451) KT S4 = BQ N3, KT S8 = BQ N6, KT S10 = BQ NS, KT 01 = BQ 03, KT 03 = BQ 04, BQ S9, Küli-Çor W6, Terkh N1, Tez 6,8,14,15
yit- 'soyu tükenmek, ölmek' (Clauson ED: 885) Ongin F1 ~ičğın-

sühüş sühüşmiş, tährî yarlıqaduq üçün elligig elsirätmiş qağanlığığ qağansiratmış yağığ baz qılmış tizligig sökürmüş başlığığ yüküntürmüş qañim qağan ança elig törüg qazğanip uça barmış (KT 015-16) “Kırk yedi defa [Elteriş] göçmüş ve yirmi savaşa katılmış. Tanrı’nın izniyle devleti biz devraldık, onu geliştirdik ve onların kağanına el çektirdik, o barışı korumak için düşmanları aldı götürdü ve onları diz çöktürdük, başlarına boyun eğdirdik. Büyük bir devlet kurduktan ve büyük bir güç kazandıktan sonra o öldü.” (Thomsen 1924:147, Tekin 1968:264-265).

3. *al-* ‘almak’, *artat-*, *bulğa-* ‘yok etmek’, *içğün-*, *yit-* ‘mahvetmek’

Bağımsız gücün yok edilmesi veya ortadan kaldırması, kağanın (*qağansiratmış-*) öldürülmesi demektir: *qırqız qağanin ölürtümüz elin altımız* (KT 036 = BK 027) “Kırgız Kağanı’nı öldürdük ve devletini fethettik” (Thomsen 1924:152, Tekin 1968:269). Bağımsız güç ve temsilci olan kağan, en yüksek devlet görevlisi olarak esir alınır veya yok edilirdi: *qağanin tutdimiz yabğusun şadin anta ölürti eligä ar tutdimiz* (T 41-42) “Biz sizin (Türgiş) kağanınızı tutsak aldık, sizin yabgu ve şadinızı öldürdük. Yaklaşık elli adamını esir ettik.” (Rybatzki 1997:115; Aalto 1958:44; Tekin 1968:288). Bunlar, daha sonra Terkh Yazıtları’nda *içräki bodun* denilen (aile, taraftarlar, hizmetkarlar) olan 50 erkek yaşlı maiyet veya saray efradı olmalıdır. Uygur hükümdarının 60 saray efradı olması bahsedilen sayıya yakındır³¹.

Türk Yazıtlarını okuduğumuzda Türk Kağanı bu durumda Dokuz-Oğuz’un (KT N6), Kırgızlar’ın (KT 036 = BK 027), Batı Türkleri’nin (On-Ok Türgiş KT 038 = BK 028) iktidarını, bozkırda kendi üstünlüğünü kurmak için bozdu³².

El’in içinde oluştuğu koşulları bu yazıtlardan çıkarabiliriz.

1. Birliği (*bodun*) yöneten, savaşı (*sü sülä-*) da yönetir. Eğer başarılı kumandan kendi yapısının bağımsızlığını garantileyebilirse kağan olur ve kendi birliği (*bodun*) *ellig qağanlig* adını alır. Diğer seferlerin amacı da öteki birlikleri yenmek ve göçer büyük devletleri ortadan kaldırmaktır. En ideal olanı da bütün dünya üzerindeki birliklere boyun eğdirmektir³³. Fakat kağan dünya hükümranlığındaki etkisini sonuçta

31 Szücs (1992: 205-207), Batı Türkleri’nin ve Azlar’ın boyun eğişlerini açık bir şekilde yorumladı. Özellikle büyük iktidar hâli kaybının, bodunun yok olması anlamına gelmediğini vurguladı. Bodun başka bir yöneticinin altında varlığını sürdürürdü.

32 Doğu ve Batı Türkleri arasındaki ilişki önceleri tek taraflı idi. Doğu Türklerinin yöneticisi o zamanlar Kağan ve batdakilerinki ise Yabgu idi. Batı Türkleri’nin yöneticisi Kağan unvanını daha sonra kazandı. Yazıtlar çağında Doğu Türkleri’nin Kağanı savaş ve evlilik yolu ile üstünlüğünü garanti altına almayı denedi. Kırgızlarla da aynı ilişkiyi sergiledi. Doğu Türklerinin Kağanı Kırgız üstünlüğünü yok etmek için uğraştı; fakat sadece geçici bir başarıyı yakalayabildi. Üstünlük kurma çabaları ile siyasi gerçekler çok nadir olarak birbiriyle uyuştu.

33 *Tört buluq qop yağı armış sü süläpen tört buluqadaqı bodunuğ qop almış* (KT 02) “Dünyanın dört bucağındakiler (halklar) onlara düşmandı; fakat onlar ötekilerin üzerine yürüdüler ve dünyanın dört bucağındakilere boyun eğdirdiler”

yükseltmiştir. Onlar VI. ila VIII. asırlar arasında bozkır halklarını kendi iktidarları altında toplamayı denediler, bunun gerçekleşmesini, en azından Çin veya Tibet devletini fethetmeyi kurguladılar.

2. İktidar sahipleri ile siyasi ve askerî seçkinler yetenekli olmak zorundadır: *bilgä kagan ärmış alp qagan ärmış buyruqı yämä bilgä ärmış ärinç alp ärmış ärinç* (KT 03) “O, akıllı bir kağandı; o, cesaretli bir kağandı; onun buyruğu da mantıklı ve cesaret vericiydi.” (Thomsen 1924:145, Tekin 1968:264). Kağanın kutsallığı (*gut, ülüg*) gökten kaynaklanıyor, siyasi gücü *bilgä* ‘bilge’ ve askeri yeteneği *alp* ‘yiğit’ olmalıdır. (Giraud 1960:105, Pritsak 1988:752-753, Zimonyi 1997:464-465).

3. Yüksek tabaka (*bäglär*) ve basit halk (*bodun*) ile yöneten konumdaki topluluk arasında sözleşme şarttır: *bägläri yämä bodunı yämä tüz ärmış* (KY 03) “Hem beyler hem halk ahitliyidiler.”(Thomsen 1924: 145, Tekin 1968:264).

4. Gök veya Tanrı, kağanı görevlendirdi, böylece gök *el*’i inşa etti: *tänri el berigmä* (KT 025 = BK 021) “tanrı tarafından verilen devlet” (Thomsen 1924: 149, Tekin 1968:267). Burada, fetihlerin ve öteki meşru ideolojik yapıların boyun eğdirilmesinin evrensel temelleri duruyor.

5. Ötüken Platosu (*ötükän yış*) çok defa *el* ile bağlantı içindedir: *el tutsig yer ötükän yış ärmış* (KT S4=BK N3) “Ötüken Platosu, devletin kurulduğu sahadır” (Thomsen 1924:141, Tekin 1968:261); *Ötüken yış olursar bängü el tuta olurtaçı* (KT S8 = BK N6) “Eğer sen Ötüken Platosu’nda kalsaydın, böylece sonsuz bir devleti koruyabilirdin” (Thomsen 1924:142, Tekin 1968:262). Ötüken Platosu’nda mitolojik Atalar Mağarası bulunmaktadır. Orada, Türklerin türeyişinin dayandırıldığı dişi kurt on oğlunu doğurdu. Ötüken Platosu, yöneten hanedanın ilahî meşruiyetini ve devlet mensupları (*üdug Ötükän yış bodun*) olan Türklerin hükümlarlığını garantiliyordu. Platoya sahip olmanın ne kadar önemli olduğunu; İkinci Türk Devletini kuran Elteriş Kağan’ın ilk askeri amacı olan ve onun başkomutanı Tonyuquq’un da onayladığı Ötükän’in fethi olan gerçek bize bunu anlatıyor³⁴.

Buradan yola çıktığımızda Ötüken Platosu’na yerleşme bu açıdan çok önemlidir. Çünkü Türkler göçer yaşam tarzını ve aynı zamanda bozkırdaki sosyal siyasi

(Thomsen 1924: 145, Tekin 1968: 263).

34 *Türk bodunıg Ötükän yerkä bän özüm bilgä TONUQUQ Ötükän yerig qonmış teyin eşidip beryäki bodun, quryaqı, yıryaqı önräki bodun kälti* (T 17) “Ötüken ülkesindeki Türk milleti. Ben kendim bilge Tonyuk, Ötüken ülkesine yerleşmiş diye işiten; güneyde, batıda, kuzeyde, doğuda oturan halklar buraya geldi.” (Aalto 1958: 35, Tekin 1968: 285, Rybatzki 1997: 100).

düzeni gerçekleştirebilmişlerdir. Ancak Çin'e komşu yerleşmek, tehlikeyi de uyandırmış, orası giderek daha da tehlikeli olmuştur³⁵.

Eğer yukarıdaki koşullar bulunmasaydı, Türk İmparatorluğu ortadan kalkacaktı. Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda Türk Devleti'nin çözülmesi ve bunun sonuçları konu ediliyor: “(Sonra) tahta bilgisiz kağan oturdu, o kötü (yeteneksiz) kağan olmalıydı; onun buyruğu da aynı (bilgisiz ve kötü) şekildeydi. Onun beyleri ile halkı arasında uyumsuzluk (*tüzsüz*) bulunduğu ve Çin Halkının hilekâr ve düzenbaz (*tâblig, kürlig*) olduğu ve onların kötülük düşkünlüğü (*armakçi*) ve küçük kardeş ile büyük kardeşi birbirine düşürdüğü (*kikşür-*) için ve beyler ile halk arasını bozduğu (*yoşşur-*) için doğru kağanını devirmeye yol açmıştır. Çin halkına hanedan evladını köle yaptı, hanımlık kız evlatlarını cariye yaptı. Türk beyler Türk adını terk etti. Çinli beylerin adını aldılar. Çin hükümdarından (*kağan*) korkarak 50 yıl boyunca ona hizmet ettiler. Doğuda gün doğusunda Böklü Kağan'a kadar ordu sevk etti, batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevk etti, böylece Çin hükümdarına (*kağan*) devlet ve iktidar kazandırdı (fethetti)” (KT 05-8 = BK 06-8; Thomsen 1924:145-146; Tekin 1968:264).

Bu metinde Çin siyaseti anlamına gelen çözülmenin dış etkileri ortaya konmuştur (Barfield 1989: 131-163). Yöntem şudur: *divide et impera*. Türk Devletinin halklarını karşılıklı kışkırtmak, hanedan üyelerinin miras kavgalarını kışkırtmak ve nifak veya yüksek tabaka ile alt tabaka arasındaki gerilimi karıştırmak metotları güdülmüştür.

Geriye şunu belirlemek kaldı: *El* önce kabile konfederasyonu üzerindeki siyasî güç ve sonra da çok farklı toplumlar anlamına gelmiştir. Bu iktidar diğer hükümdarlıklardan bağımsızdır; çünkü *el* ile mutlak hükümdar kağan, gök (tanrı) kaynaklıydı. Aslında *el* siyasî manada büyük iktidar oluşumu anlamındadır.

El ile *bodun* arasındaki en önemli fark şudur: *El*, yalnız siyasi bağlılığın garantilediği çok çeşitli birliklerden oluşan genel bir grup anlamına gelmektedir. Oysa *bodun*, sadece siyasî birlik şeklinde değil de aynı zamanda etnik birliği de kapsayan ağırlıklı

35 “Ötüken Platosu'nda (yabancı) hükümdar yokmuş; Ötüken Platosu devlet idare edilecek yerdir. Buradaki hükümdarlığım esasında Çin halkı ile anlaştım. Çin halkı altın, gümüş, darı ve ipeği bol miktarda veriyordu. Onlar daima tatlı sözlüdür ve refaha davet eden zenginliğe sahiptir. Tatlı sözleriyle ve rehavete davetkâr zenginlikleriyle uzaktaki halkları yaklaştırmış. Fakat yakınına kondurduktan sonra orada fesatlıklarını yarıymış. İyi ve bilgili adamı; iyi ve yiğit adamı ilerletmezdi. Bizden bir adamın kendisi yanlısa ailesine, kabilesine, halkına kadar saptırırdı. Fakat onların tatlı sözlerine ve rehavete davet eden zenginliklerine inanırsanız, sizin birçoğunuz, -Ey Türk milleti!- yıkılırsınız. Ey Türk milleti! Ben sizin tarafınız olarak söylüyorum: 'Güneyde yerleşeyim, fakat Çugay Ormanı'na değil de tersine, ovaya konayım', şeklinde bu tarafın yönetici adamları tahrik eder; böylece Ey Türk milleti! 'Eğer çok uzaktaysanız, çok kötü bir hediye; yakında iseniz, iyi bir hediye' diye onları tahrik ettiler. Bilgisiz kişi buna inanıp yakınına gittiğinde çoğunuza yapıldığı gibi öldürüleceksiniz. Ey Türk milleti! Eğer o ülkeye gidersen öleceksin; fakat Ötüken ülkesinde kalıp kervanlar çıkarırsan asla kimseye minnet etmezsin. Eğer Ötüken Platosu'nda kalırsan ebedi devlete sahip olacaksın.' ” (KT S4-8 = BQ N3-6, Thomsen 1924:151-152, Tekin 1968:261-262).

olarak boylar konfederasyonu diye tarif edilebilir. Fakat *bodun*'un yan anlamı, *el* diye tarif edilen bir grubun üyesi şeklinde, bir kağanın 'maiyeti' şeklinde de anlaşılabilir.

El sözcüğünün yazıtlardaki anlamları aşağıda verilmiştir.

Bağımsız iktidar, büyük iktidar, devlet anlamındaki el kavramı	
El: ~ qağan 'bağımsız yönetici' ~ trü 'yasa'	
El kavramının temel anlamı	Temel anlamını kaybetmesi ve yeni anlamların doğuşu
<i>Sü sülä-</i> 'savaş kumanda etmek'	<i>Ešig kücüg ber-</i> 'hükümrana karşı görevlerini yerine getirmek
<i>Bilgä</i> 'bilge' <i>Alp</i> 'yiğit, cesaretli'	<i>Biligsiz</i> 'bilgisiz' <i>Yablaq</i> 'ehliyetsiz, iktidarsız'
<i>Tüz (bäglär-bodun)</i> 'birlik'	<i>Tüzsüs</i> 'nifak' <i>Yoŋšur-</i> 'säten (bıktıran) nifak' <i>Kikšür-</i> 'säten (bıktıran) nifak'
<i>Tänri el ber-</i> 'Tanrının lütfettiği el'	...
<i>Ötükän yiš</i> 'Atalar/mağara kültürünün bulunduğu plato'	...
...	<i>Täblig</i> 'hilekar' <i>Kürliğ</i> 'şeytani, hilekar, ılık' <i>Armakçi</i> 'entrikacı'
<i>El tut-</i> 'hükümrانlık etmek' <i>El qazğan-</i> 'iktidarı almak, artmak'	...
<i>El al-, artat-, bulğa-</i> 'başka iktidarı kaldırmak'	<i>El içgin-, yit-</i> 'iktidarı kaybetmek'

Eğer ben sonuç olarak; Türk tarihini kronolojik bölümlere ayırmayı, *bodun* ve *el* kavramlarının yardımıyla denemeyi göze alıyorsam, manzara şöyle görünecektir: 1) Žuan-Žuan hakimiyeti altındaki 'Türk *bodun*'u *el*'siz ve kağansızdır. 2) Bumin, ilk Türk devletini kurdu ve Türk *bodun ellig qağanlıg* oldu. Çin kaynaklarına göre Bumin, 'ellig qağan' adını taşıyordu (Golden 1992: 115). 3). 630'da Doğu Türk Devleti yıkıldı ve 'Türk *bodun*', elli yıl boyunca Çin devletinin hakimiyeti altında 'elsürärmış qağansiratmış' idi. 4) Tonyukuk yardımıyla Kutluk, Çin krallığından ayrılarak bağımsızlık elde etti ve 'Türk *bodun*'u tekrar 'ellig qağanlıg' oldu. Kutluk, İltiş Kağan'ın tahtını üstlendi³⁶. 5) Uygur iktidarı Türk devletini yıktı: *Türk elin anta bulgadianta artatdim* (Terkh E5) *Türk bodunuğ anta içgärtim* (Terkh E8) "Türk iktidarını bozdum... Türk toplumuna boyun eğdirdim...".

36 Her iki kurucunun da *el* ile ilişkili ad taşımaları kesinlikle tesadüf değildir.

Kaynaklar

- Aalto, P. (1958), *Materialen zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, [Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Pentti Aalto, bearbeitet und hrsg. von Pentti Aalto], *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* 60. Helsinki, s. 3-61.
- Barfield, Th. J. (1989), *The Pehlous Frontier: Nomadic Empires and China*, Oxford.
- Besevliev, V. (1981), *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam.
- Clauson, G. - Tryjarski, E. (1970), *The Inscription at Ikhe Khushotu, RO 34*, s. 7-33.
- Clauson, G. (1972), *An Enmological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Czegledy, K. (1972), *On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations*. AOH25, s. 275-281.
- Doerfer, G. (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV*. Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1993), "Zu alttürkisch $Is^2g \sim s^2g küçg b^2lr^2$ - 'dem Herrscher gegenüber seine Pflicht erfüllen, ihn unterstützen' ", In: Kellner-Heinkele, B. (ed.): *Altaica Berolinensia. The Concept of Sovereignty in the Altaic World. PIAC 34th Meeting*. Wiesbaden, s. 69-74.
- DTS = Nadeljaev, V. M.- Nasilov, D. M.- Tenişev, E. R.- Şçerbak, A. M. (eds), *Drevnetjurkskij slovar'*, Moskau-Leningrad 1969.
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden.
- Erdal, M. (1993), "Die türkisch-mongolischen Titel Elxan und Elçi", In: Kellner-Heinkele, B. (ed.): *Altaica Berolinensia. The Concept of Sovereignty in the Altaic World. PIAC 34th Meeting*, Wiesbaden, s. 81-99.
- Gabain, A. (1950), *Alltürkische Grammatik*, Leipzig.
- Gedenkband für Annemarie v. Gabain, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 39.) Wiesbaden, s. 73-84.
- Geng Shimin (2000), "Die alttürkischen Steppenreiche (552-745)", In: Roemer, H. R.- Scharlipp, W. E. (eds): *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, (Philologiae Turcicae fundamenta. T. III, Philologiae et historiae Turcicae fundamenta. T. I. Ed. by L. Bazin, Gy. Hazai) Berlin, s. 102-124.
- Giraud, R. (1960), *L'empire des Turcs Celestes. Les regnes d'Elterich, Qapaghan et Bilgä*, Paris.
- Göckenjan, H. (1980), "Zur Stammesstruktur und Heeresorganisation altaischer Völker. Das Dezimalsystem", In: Grothusen, Kl.-D.- Zernack, Kl. (Hrsg.): *Europa Slavica-Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludal zum 70. Geburtstag*, Berlin, s. 51-86.
- Göckenjan, H. (1989), "Die Welt der frühen Reiternomaden", In: Eggebrecht, A. (Hrsg.): *Die Mongolen und ihr Weltreich*, Mainz, S. 7-43.
- Göckenjan, H.- Zimonyi, I. (2001), *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und*

- Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhânî-Tradition (Ibn Rusta, Gardîzî, Hudud al-Âlam. al-Bakrî und al-Marwazî), (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 54) Wiesbaden.
- Golden, P. B. (1982): Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia, *AEMae* 2, s. 37-76.
- Golden, P. B. (1992): An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden.
- Györfy, G. (1960), Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. *AOH* 11, s. 169-179.
- Johansen, U. (1994): "El und bodun", In: Röhrborn, K.-Veenker, W. (Hrsg.): *Memoriae Musculum*.
- Kljastornyj, S. G. (1985), The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan, *AOH* 19, s. 137-156.
- Kljastornyj, S. G. (1996), "The second Türk empire", In: Litvinsky, B. A. (ed.): *History of Civilization of Central Asia, III. The Crossroads of Civilizations A. D. 250 to 750*. Paris, s. 335-347.
- Kljastornyj, S. G. (1983), The Terkhin Inscription, *AOH* 39, s: 335-366.
- Kürşat-Ahlers, E. (1994), Zur frühen Staatenbildung von Steppenvölkern. Über die Sozio- und Psychogenese der eurasischen Nomadenreiche am Beispiel der Hsiung-Nu und Göktürken mit einem Exkurs über die Skythen, Berlin.
- Ludwig, D. (1982), Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen, Münster 1982.
- Mackerras, M. (1990): "The Uighurs" In: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, s. 317 -342.
- Malov, S. E. (1959), *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovanija*, Moskau-Leningrad.
- Martinez, A. P. (1982), Gardîzî's Two Chapters on the Turks, *AEMae* 2, s. 109-217.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul.
- Pohl, W. (1988). Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567 -822 n. Chr., München.
- Pohl, W. (1994). "Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz", In: Brunner, K. Merta, B. (Hrsg.): *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte methoden der Frühmittelalterforschung*, Wien-München, s. 9-26.
- Pritsak, O. (1981), *The Origin of Rus*, Vol. 1. Cambridge, Massachusetts.
- Pritsak, O. (1988), "The Distinctive Features of the Pax Nomadica", In: *Settimane di Studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXV. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto.
- Radloff, W. (1987), Die alttürkischen Inschriften in der Mongolei, Vols I-II. St. Petersburg.
- Ramstedt, G. J. (1913), "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de*

- la Societe Finno -Ougrienne 30, s. 10-37.
- Röhrborn, K. (1999/2000), Syntaktische Restrukturierung von Nominalgruppen im Alttürkischen (am Beispiel von atü. elig han und el han). UAJb N.F. 16, s. 211-216.
- Rybatzki, V. (1997), Die TONUQU-Inschrift, (Studia Uralo-Altaica 40.) Szeged.
- Scharlipp, W. E. (1992), Die frühen Türken in Zentralasien, Darmstadt.
- Schulze, H. K. (1990), Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Band 1. Stuttgart-Berlin-Köln.
- Sinor, D. (1982), "The Legendary Origin of the Türks", In: Zygax, E. V.- Voorheis, P. (Hrsg.): Folklorica. Festschrift für Felix J. Oinas. Indiana, s. 223-257.
- Sinor, D. (1990), "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", In: Sinor, D. (ed.): The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge, s. 285-316.
- Sinor, D. (1996), "The First Türk Empire", In: Litvinsky, B. A. (ed.): History of Civilization of Central Asia. III. The Crossroads of Civilizations A.D. 250 to 750. Paris, s. 327-335.
- Szücs J. (1992), A magyar nemzeti tudat kialakulása [Die Entstehung des ungarischen Nationalbewußtseins]. Ed. by I. Zimonyi. Szeged.
- Taşagıl, A. (2002), "Göktürks", In: Güzel, H. C- Oguz, C. C- Karatay, O. (eds): The Turks Vol. 1, Ankara, s. 321-347.
- Tekin, T. (1968), A Grammar of Orkhon Turkic, The Hague.
- Tekin, T. (1983), The Tariat (Terkhin) Inscription. AOH 37, s. 43-68.
- Tezcan, S. (1991): "Gibt es einen Namen Kök-Türk wirklich?" In: Baldauf, I.- Kieiser, K.-Tezcan, S. (Hrsg.): Türkische Sprachen und Literaturen. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz Bamberg, 3.-6. Juli 1987. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 29.) Wiesbaden, s. 357-375.
- Thomsen, V. (1924), Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, ZDMGN.F. 3 [78], S. 140-160.
- Uray-Köhalmi, K. (1989), "Das zentralasiatische Kultursyndrom", In: Heiβig, W.-Müller, C. C. (Hrsg.): Die Mongolen, Frankfurt 1989, S. 47-51.
- Vasary, I. (1983), "Nep es orszag a türköknel [Volk und Land bei den Türken]", In: Tökei, F. (Hrsg.): Nomád társadalmak es államalakulatok [Nomadische Gesellschaften und Staatsformen]. Budapests. 189-213.
- Wenskus, R. (1961), Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln-Graz.
- Zimonyi, I. (1997): "The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus' De administrando imperio". In: Berta, A. (ed.): Historical and Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary, June 16-21, 1996. Szeged, s. 459-471.